

**РИЛСКИЯТ МАНАСТИР В СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ
ПАМЕТНИЦИ И РИЛСКИЯТ МАНАСТИР СПОРЕД ЕВТИМИЙ
(СЪПОСТАВИТЕЛЕН ПЛАН)**

Бистра НИКОЛОВА (София)

Някак сме свикнали да мислим за възникването на Рилския манастир като дело, лично провокирано от Иван Рилски, станало по негово време. Почти никога не сме се замисляли, нито пък някой се е опитал да се вгледа по-критично в изворите за появата на манастира и ако като учени и историци напълно съзнаваме колко е хлъзгава почвата на агиографските и химнографски съчинения като историческо градиво за тази тема, изглежда, в друго отношение се чувстваме задължени да омаловажим или подминем без коментар този безспорен факт.

Дали обаче наистина изворите ни за Рилския манастир, а те са основно от сферата на агиографската и химнографска книжнина, са единни и категорични относно появата му през 40-те год. на X в.? Доколко те изобщо съдържат исторически стойностни и непротиворечащи си разкази, може да се установи както съпоставяйки ги помежду им, също поставяйки ги в историческата среда, в която са се появили и книжната традиция, която ги е родила. Тук ще се спра на първия подход.

Най-ранни сведения за Рилския манастир следва да потърсим в т. нар. „Народно житие“ (НЖ) на Иван Рилски, което макар написано в периода на византийската власт в България¹, регистрира едно по-ранно информационно равнище, възлизащо към времето, в което живял Иван Рилски, с наслагвания на предания и разкази за него, литературни творби, между които химнографски стихове, появили се в периода между 946 г. (смъртта на светеца) и времето на записването му². По същество независимо от някои сюжетни изключения и отклонения от жанровите правила на житийните творби НЖ³ поддържа образа на Иван Рилски като отшелник, странящ от киновиалното монашество в духа на агиографските стилови похвати, сюжетни клишета и образи⁴.

Във връзка с разглеждания въпрос с пряко отношение към темата за появата на Рилския манастир на историческата сцена възниква пита-

нето къде е написано житието. Изхождайки от топонимите, свързани с местата на формиране на култа, етиологичните митове и съответните предания за Иван Рилски, се очертават като вероятните места планината Рила (място на отшелничество) — в района на р. Рила и с. Стоб, срещуположната им страна, т. е. родното място на светеца — районът на с. Скрино, на трето място Средец, където били пренесени мощите му. Това са ареалите на локалния и регионален култ към Иван Рилски, първите, формирани в началните десетилетия на Х в., третият, оформен след поставянето на мощите в Средец. Това са и местата, където би следвало да търсим автора на житието. При всички положения обаче сред тези места не може да поставим Рилския манастир по една основна причина. В НЖ липсва всякаква следа, която да свързва Иван Рилски с манастира — няма разказ, който да ни казва, че той го е основал, нито че около него се е формирало рилското монашеско братство. В житието отсъстват белези, които да свързват култа му с някоя обител в местата на неговия отшелнически подвиг или родното му място. Намирането, вдигането на мощите му, отнасянето им в Средец няма отношение към манастир или църква в този район. За НЖ, а това означава и за средата, в която се е формирал първоначалният култ към него, важи убеждението: „И лежа тѣло стго ивѣдльцѣ никомѣже“⁵. Затова оставам на становището, че житието може да е написано във всеки манастир или църква в района на Рила, Осогово или Средец, при това за и в не много претенциозна и голяма религиозна общност⁶. Крайният извод е, че като агиографска творба НЖ отразява култа към Иван Рилски като отшелник и аскет на локално и регионално равнище, но не пази спомен за основан от него манастир.

Данните за светеца и Рилския манастир не остават в последващите паметници на това информационно ниво. С времето се появяват сведения, които свързват неговата личност с тази обител. Тях откриваме най-напред в житието му написано от Георги Скилица (ЖГС)⁷.

Както е известно, византийският писател написва Житие на Иван Рилски между 60—80 г. на XII в., когато култът на светеца е вече доказано популярен в Средечка епархия до такава степен, че този висш византийски сановник и писател се почувствал убеден и мотивиран да състави неговата житиепис⁸. По това време в Средец Иван Рилски имал църква, може би носеща името му⁹, и както ще видим, съответния кръг от химнографски произведения, предназначени за деня на честването му — 19 октомври, между тях се нарежда и канонът, написан от Георги Скилица. Според засвидетелстваното лично от автора на житието твърдение Скилица не разполагал с други сведения за Иван Рилски освен преданията¹⁰. Следователно негов източник е била същата среда, от която черпил данни и авторът на НЖ. Разликата между двата паметника произтича от различните културни нива на двамата автори, чийто резултат било

„култивирането“ на образа на Иван Рилски от Скилица, според житийния канон, изграден върху живота на византийските светци анахорети. Животът на Иван Рилски в това житие е въведен в една стройна схема от последователни събития — раждане, постъпване в манастир, откъсване в пустинята. Едно от съществените неща, което го различава от НЖ, а както ще видим, и от култа му според химнографски творби от периода XI—XII в., е свързване на името на светеца с основаването на манастир.

Според разказа на Скилица моментът за възникване на манастира настъпил, когато той станал известен на много хора. Някои дошли да живеят с него, направили си колиби, т. е. самостоятелни килии, и участвали заедно със светеца в молитвите. Той пък ги насърчавал в аскеза. Постепенно тази първоначална общност се разширявала с нови отшелници, които също живеели в колиби. След известно време някои от сподвижниците построили църква в полите на Рила, отстранили колибите (хизийци представяше) и основали манастир, където се постригали за монаси¹¹. Самият Иван Рилски се затворил в пещера и прекарал тук 12 години. Около него се събрали ученици, на които дал последните наставления, преди да умре. За манастира и неговите монаси става дума отново, когато светецът се явил на игумена и му заповядал да се пренесе ковчегът му в Средец, което монашеското братство изпълнило с желание¹².

Така описано, явяването на историческа сцена на Рилския манастир звучи правдоподобно. Но то ни разказва един добре познат от предишната византийски жития от IX—XII в. начин на основаване на манастир. Един пример със св. Павел от Латрос. Първоначално той се постригал за монах и живеел заедно с другите братя. Когато игуменът му разрешил да се отдаде на отшелничество, той се оттеглил с приятеля си Димитър в лавра. По-късно се заселил на една скала като отшелник, около него започнали да се събират последователи. Броят им нараснал, тогава Павел построил църква и килии и сложил началото на манастира „Св. Богородица ту Стилу“ (ок. 920—930 г.)¹³. Той бил също лавра. По подобен начин протича животът на други анахорети, основатели на манастири — Теодор Сикеон, Стефан Млади, Теодор Изповедник¹⁴. Този порядък в опита на един монах, който започвал като общежителен монах, ставал анахорет, за да стигне до основател на манастир, е срещан разказ във византийските житийни паметници, обикновено се смята за автентичен, но не винаги отговарял на истинската практика в живота на отшелниците и не всяка лавра възниквала по този начин¹⁵. Г. Скилица доближава своя разказ за основаването на Рилския манастир до тази познатата схема от византийските жития. Той разказва за отшелническа група от първоначалните ученици на Иван Рилски, която възприема киновиалния начин на живот, но същевременно оставането на Иван Рилски извън манастира заедно с ученици подсказва за манастир тип лавра. Аналоги-

ята между този разказ за възникването на Рилския манастир и византийските жития на светци — анахорети — основатели на манастири, при заявената от Скилица липса на сведения за живота на рилския отшелник и ползването на преданията ме кара да подозирам в това негово повествование въвеждането в употреба на един разказ за отшелника — основател на манастир, превърнал се през XII в. в житиен шаблон. Има и други обстоятелства, които подсказват тенденциозността на целия разказ. Докато във византийските жития за гореспоменатите светци — отшелници и основатели на манастири, са активни участници при строежа на обителта, то в нашия разказ Иван Рилски остава пасивен наблюдател на случващото се и изобщо не влиза в съприкосновение с новоосновения манастир, нещо нехарактерно за действителната практика на византийските анахорети — основатели на манастири¹⁶.

Какъв е образът на Иван Рилски в химнографската книжнина? Имагинерната служба на Иван Рилски, съставена в Рилския манастир в X в., така и не се откри. Обозначената от покойния Ст. Кожухаров Служба за Успение на Иван Рилски от X в. не е друго, а „реконструкция на първичната Средечка служба“¹⁷. Другите служби, свързани с честване на култа му, са канон от Георги Скилица¹⁸, службата, възникнала след връщане на мощите му от Унгария¹⁹, познаваме службата му още от Драганов минея (XIII в.), тази от ръкопис N III 421 от Архива на БАН²⁰, както и много стихирни за светеца. Във всички тези химнографски творби Иван Рилски е възпяван като отшелник, аскет, светило на Средечка епархия, но никъде в тази поредица от творби не срещаме намек за връзките му с манастира в Рила.

Така стоят нещата до XIV в., когато настъпва една качествена промяна в изгражданата схема за връзката на рилския отшелник с манастира в Рила. Тя е свързана с творчеството на Патриарх Евтимий и късния химнографски търновски цикъл.

Житието на Иван Рилски от Патриарх Евтимий²¹ има като основен свой източник ЖГС, но в него се откриват и паралели от НЖ. Разбира се, новите изразни средства дават простор да се засили представата за аскетизма на отшелника, наблегнато е на обвързаността му с българската етническа и историческа среда, но тези въпроси стоят настрана от темата. Що се отнася до Евтимиевия разказ за връзката на Иван Рилски и манастира, то той повтаря колкото Георги Скилица, толкова и внася нови моменти, които дотогава не срещаме никъде. Докато Г. Скилица твърди, че желаещите да се поселят при светеца могли да го сторят непрепятствено, то Евтимий пише, че той връщал желаещите да живеят с него и даже им забранявал да идват, което отвежда до новозаветна алюзия²². За разлика от Георги Скилица, Евтимий не казва нищо за първоначално появилата се отшелническа група около Иван Рилски, нито за по-

явата на колиби и прерастването им в манастир. Вместо това той ни разказва, че когато славата на светеца се разнесла (похват, често повтарян от него), мнозина дошли и създали в съседната пещера църква и основали манастир²³. Друго ново и важно в разказа на търновския агиограф е твърдението му, че Иван Рилски станал игумен на манастира. Съдейки по казаното, че светецът пасял добре стадото си, вършил чудеса и в крайна сметка умрял в дълбока старост, може да направим извода, че той останал игумен на манастира до края на живота си. Но както в НЖ, Евтимий не споменава за обителта, когато разказва за пренасяне на мощите в Средец.

Новата вставка в биографията на Иван Рилски променя значително представата за него като твърд привърженик на отшелническия живот. Евтимий го приближава по-скоро с анахорета — игумен, какъвто е бил напр. Павел от Латрос, който също станал игумен на основания от него манастир²⁴.

Очевидно промяна през XIV в. във възгледа за житейския образ на Иван Рилски настъпва и в търновския химнографски цикъл, за която говори службата му от Скопския миней от 1451²⁵, съставена според каноните на Ерусалимския устав, т. е. възлизаща към времето на Патриарх Евтимий и онези книжовници от Света гора, които започват реформата в старобългарската литургична книжнина. В седалния стих на третата песен на канона срещаме следния пасаж: „Пастырскѣжъ хытростъ възпріемъ инквѣшамъ стлѣпъ и основаніе развнѣ оупаслъ еси развнѣе стадо свое“²⁶. Това е единственият случай в химнографията на Иван Рилски, в който е налице сведение за това, че управлявал монашеска общност. На фона на останалите химнографски творби за рилския отшелник то звучи изолирано.

Ако сравним сведенията на трите посочени житийни творби за Иван Рилски и службите за него, виждаме едно прогресивно развитие на темата за появата на Рилския манастир. НЖ, създадено в среда, най-близка до тази, в която се е родил и подвизавал Иван Рилски, и отразяващо време, близко до неговия житейски подвиг, не познава появата на манастир в Рила. Пръв Георги Скилица внася този мотив и ни представя възникването на Рилския манастир от една отшелническа колония, за да прерасне в лавра. Накрая Евтимий отказва да приеме този разказ и предлага по-различен и в известен смисъл нов — манастирът имал за църква пещерата на Иван Рилски, събраните около него сподвижници основали манастир, а светецът им става игумен, по този начин описвайки по-скоро киновиална общност, отколкото лавра.

На пръв поглед като че всички тези сведения се допълват, но дали пък ако имаше едно достоверно исторически доминиращо предание за основаването на манастира, щеше да се стигне до това повествователно разнообразие за появата на Рилския манастир, при което да няма съвпадения по такива важни въпроси, като тези от къде тръгва осно-

ваването — от отшелническа общност или под друга форма, бил ли е Иван Рилски негов игумен или не. Къде е рилският химнографски цикъл за светеца? Докато във всичките жития и служби отшелническите подвизи, аскезата на рилския светец е една константа повествователна съставка, то историята на възникването на Рилския манастир очевидно търпи развитие. Това може да се дължи на факта, че обителта не е възникнала приживе на Иван Рилски, а по-късно след смъртта му. Би могло да се предполага, че по време на пренасяне на мощите на Иван Рилски манастир вече е имало под някаква форма — или като лавра или това е било отшелническа колония, която е поддържала култа към светеца и почитала местата на неговия подвиг. Да припомним, че манастирите на Прохор Пшински и Йоаким Осоговски също възникват върху техния култ, но след смъртта им. И докато Георги Скилица съставя своята история за появата на манастира по примера на византийските жития на анахорети — основатели на манастири, тъй като се е знаело за съществуването на манастира, но преданието не пази спомена за начина на възникването му, то химнографската традиция, която почива на агиографските сведения, отминава този факт, защото той не е включен в ранната житейска и култова характеристика на Иван Рилски. Евтимий, изглежда, ни е презсъздал по-скоро типа манастир, който е съществувал по негово време — киновиален по тип, с утвърдено място в българския духовен живот и принос в старобългарското монашество, който три века след създаването си е изграждал авторитет между другото и върху преданието, че Иван Рилски е бил негов игумен. Тази история вече била вписана в култовия образ на светеца на химнографско и агиографско ранище. Прочие, ако се вгледаме в останалите източници за Рилския манастир непредубедено и със нужната научна съвестност, ще забележим, че негови следи не могат да се открият преди XI в., когато се явяват слаби косвени податки за съществуването му.

БЕЛЕЖКИ

¹ Обикновено се приема, че е съставено през XII в., преди 1183 г., но също толкова основания има да мислим, че то се появява век преди това, т. е. след пренасяне на мощите в Средец, което трябва да е било по времето на управлението на града от Роман Диоген, т. е. края на 60-те години на XI в. **Иванов, Й.** Жития на св. Иван Рилски. — ГСУ ИФФ, кн. XXXIII, 1936, 28—37; **Дуйчев, И.** Рилският светец и неговата обител. С. 1947, 51—54; **Трифонов, Ю.** Бележки върху известията на Иван Рилски. — МПр, XI, 3—4, 103—106.

² **Nikolova, B.** Importane culturelle-historique de la légend bulgare hagiographique (XI—XII s.) selon les hagiographies des certains saints. — BHR, 3—4, 1996, 7—12.

³ **Nikolova, B.** The Testament of Joan Rilski — a Desired beet Notexistend Old Bulgarian Monument of Tenth Century — BHR, 3—4, 2004, 9—30.

⁴ **Nikolova, B.** Importance, 9—10; **Иванова, Кл.** Най-старото житие на св. Иван Рилски и някои негови литературни паралели. — в: *Медиевистика и културна ант-*

- ропология. С. 1998, 37—47: Спасова, М. Народно ли е Народното (Безименно) житие на св. Иван Рилски. — РВЛ., 4, 1998, 50—70: Лепяхин, В. „Народное“ житие св. Йоанна Рылского как авторские произведения. — РВЛ, 4, 2001, 27—48.
- ⁵ Иванов, Й. Цит. съч. с. 36.
- ⁶ Nikolova, B. Op. cit. p. 11.
- ⁷ Иванов, Й. Цит. съч. 38—51.
- ⁸ Това е втори такъв случай от периода на византийската власт в българските земи след Теофилакт Охридски и неговото житие за Климент.
- ⁹ Иванов, Й. Цит. съч. с. 49.
- ¹⁰ Пак там, с. 39.
- ¹¹ Пак там, 45—47.
- ¹² Пак там, 47—48.
- ¹³ Janin, R. Les églises et les monastères des grandes centres byzantines. Paris, 1975, 218—240: Kirby, A. Hosios Christodoulos: an eleventh century Byzantine saint and his monasteries. — BSI, LVII, 1996, 293—300: Byzantine monastic foundation documents. v. 1, Washington, 2000, 135—136.
- ¹⁴ Papachrisantou, D. La vie monastique dans les campagnes byzantines de VIII-è au XI-e siècles. — Byzantion, XLIII (1973), 1974, p. 164, 166—167.
- ¹⁵ Ibidem, 172—173.
- ¹⁶ Св. Павел от Латрос също напуснал основания от него манастир, но това става по-късно и при други обстоятелства.
- ¹⁷ Кожухаров, Ст. Неизвестен автор. Служба за Успение на св. Иван Рилски. Ст. Кожухаров — Проблеми на старобългарската поезия. С. 2004, с. 60—69 — датировката е въз основа на приетото от Ст. Кожухаров мнение, че мощите на Иван Рилски са пренесени в Средец при цар Петър, а не при Роман Диоген.
- ¹⁸ Angelov, B. St. Un canon de st. Jean de Rila de George Skylitzes. — Bbl. III, 1969, 178—185.
- ¹⁹ Иванова, Кл. Неизвестни служби на Иван Рилски и Михаил Воин. — ИИБЕ, XXII, 1973, 217—224.
- ²⁰ Иванов, Й. Български старини в Македония. С. 1970, 359—367: Ангелов, Б. Старобългарски текстове (из славянските ръкописи на БАН)—ИИАИ, I, 1957, 276—283.
- ²¹ Kaluzniaczki, E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375—1383). London, Variorum Reprint, 1970, 5—26.
- ²² Ibidem, s. 15: Л.8:38—39 — Исус Христос връща желязците да живеят с него.
- ²³ Ibidem, s. 20.
- ²⁴ Janin, R. Op. cit. p. 234.
- ²⁵ БСМ, 345—358: Кожухаров, Ст. Търновската химнографска школа и развитието на химническата поезия в старобългарската литература. — ТКШ, 1974, с. 289.
- ²⁶ БСМ, с. 354.